

Է. Ս. ՄՈՐԻՑԱՆ

ՄԻՐԱՆՆՈՒ ՀԱՅՐԵՆՔԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋԸ

Միրանենին մշակության մեջ հայտնի է շատ վաղուց: Նրա հայրենիքի վերաբերյալ գրականության մեջ կա երկու կարծիք: Ըստ Պլինիոս Ավագի [1], Ժ. Բ. Լամարկի [2], Գեոնդ Արշանի [3] պտղատու այգ տեսակի հայրենիքը Հայաստանն է: Գրան հակառակ Օ. դր Կանգոլի [4], Կ. Ֆ. Կոստինայի [5], Պ. Մ. Ժուկովսկու [6] և ուրիշների համոզմամբ ծիրանենին չինական և միջինասիական ծագում ունի: Վերջիններս հենվում են այն փաստի վրա, որ ծիրանենին չինական գրականության մեջ հիշատակվել է մեր թվարկությունից 2000 տարի առաջ, և այնտեղ մինչև այժմ պահպանվել են այդ կուլտուրայի վայրի ձևերը: Հիշյալ ենթադրությունները հերքվում են վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայաստանի տարածքում կատարված հնագիտական պեղումների նյութերով, պատմական գրականության տվյալներով և ծիրանենու գծով կատարված գիտահետազոտական աշխատանքներով:

Այսպես, վերջերս Բ. Ն. Առաքելյանը [7] Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է ծիրանի կորիզներ, որոնք ունեն 6000 տարվա հնություն: Հենց միայն այս փաստով Հայաստանում ծիրանենու մշակության ժամանակաշրջանը Չինաստանի համեմատությամբ 2000 տարով առաջ է ընկնում: Բացի այդ, 1975 թվականին Արագած լեռան հարավային լանջերում՝ Ամերեղ գետի ձորում հայտնաբերվել են վայրի ծիրանենիներ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մեր թվականությունից առաջ, դեռևս չորրորդ հազարամյակում Հայաստանը ունեցել է զարգացած պտղաբուծություն. տարածված են եղել խնձորենին, տանձենին, ծիրանենին, դեղձենին, շերենին, ընկուզենին, նշենին, նոնենին, թթենին: Ժամանակակից երկրաբանական դարաշրջանի սկզբում ստեղծվել են Հայաստանի երկրագործական առաջին օջախները: Երկրագործական կենտրոններ են դարձել Արարատյան դաշտը, Արագածոտն գավառը, Արածանիի հովիտը, Հայոց ձորը:

Հայաստանի զարգացած պտղաբուծության մասին բազմաթիվ տվյալներ կան ասորական, հունական, հայկական սեպագիր արձանագրություններում, ձեռագիր և հնատիպ գրավոր աղբյուրներում:

Հայաստանի զարգացած պտղաբուծության մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան նաև հայ մատենագիրներ Ագաթանգեղոսի [8], Մովսես Խորենացու [9], Անանիա Շիրակացու [10], Մխիթար Գոշի [11] և այլոց աշխատություններում:

Հայաստանում սկսած նեոլիթից մինչև մեր օրերը Արարատյան դաշտում, պատմական Արագածոտն, Կոտայք, Նախիջևան, Սյունիք, Պարսկահայք, Վայոց ձոր և այլ գավառներում պտղատու ծառերի մեծ մասը (40-50%-ը) զբաղեցնում էր ծիրանենին: Այն մշակվում էր առանձին «ծիրանուտների» ձևով կամ մյուս պտղատու տեսակների հետ խառը:

Ծիրանենին որպես բուսաբանական միավոր պատկանում է վարդազգիների Rosaceae ընտանիքին՝ ծիրանենու Armeniaca ցեղին: Այս անվանումը գոյություն ունի շատ վաղուց: Ըստ Ռ. Իշխանյանի [12] Հայաստանի հարևան ժողովուրդները՝ ասորեստանցիները, բաբելացիները, արամեացիները մեղնից 6000 տարի առաջ ծիրանենուն անվանել են armeniaca, այսինքն հայկական պտուղ: Գրականության մեջ այս անվանումը հիշատակել է Պլինիոս Ավագը [1]:

Ծիրանենու ցեղը որպես սիստեմատիկ միավոր առանձնացրել է ֆրանսիացի բուսաբան Տուռնեֆորը [14]: Հետագայում Կարլ Լիննեյը [15] այն միացնելով սալորենու հետ, ընդհանուր անունով կոչել է prunus armeniaca (հայկական սալոր): Ավելի ուշ Ժ. Բ. Լամարկը [2] ծիրանենու մշակովի տեսակն անվանել է Armeniaca vulgaris (սովորական ծիրանենի):

Ծիրանենին հետագայում տարածվում է այլ երկրներում: Այսպես, մ.թ. II դարում Իտալիայից անցել է Հունաստան, 800 թվականին՝ Ֆրանսիա, 1524-ին՝ Անգլիա, 1654-ին՝ Ռուսաստան, 1720-ին՝ Ամերիկա, 1750-ին՝ Աֆրիկա:

Այժմ ծիրանենին մշակվում է երկրագնդի հարավային գոտու մի քանի շրջաններում: Հայաստանում աճում է ծովի մակերևույթից 600—1800, Տաշկիստանում՝ 300—1000, Ուզբեկստանում՝ մինչև 1600, Չինաստանում՝ մինչև 2000 մետր բարձրության վրա, ընդգրկելով երկրագնդի հյուսիսային լայնության 35—50, որոշ վայրերում մինչև 61 աստիճանը:

Ծիրանենին դասվում է ամենաքիչ տարածված պտղատու տեսակների շարքը: Ամբողջ աշխարհում նրա մշակությունները հասնում են 330 հազար հեկտարի, իսկ տարեկան արտադրանքը՝ մեկ միլիոն 330

Հազար տոննայի Այծմ ալգիների տարածություններով առաջին տեղը զբաղում է ՍՍՀՄ-ը, ապա ԱՄՆ-ը, Հունգարիան, Չինաստանը, Ռումինիան, Պակիստանը, Հարավսլավիան, Չեխոսլովակիան և այլն:

Միրանենին Հայաստանում մշակվող ամենահիմնական և առաջատար պտղատու տեսակն է: Նրա արդյունաբերական ալգիները հիմնականում կենտրոնացված են Արարատի, Արտաշատի, Էջմիածնի, Հոկոտեմբերյանի, Արովյանի, Աշտարակի, Նաիրիի, Քալինի, Նոգեմաձորի շրջաններում: Փոքր տարածություններով ալգիներ կան նաև Մասիսում, Աղիգորեկում, Մեղրիում, Ղափանում, Գորիսում, Սիսիանում, Գուգարքում, Թումանյանում, Նոյեմբերյանում, Շամշադինում, Իջևանում: 1986 թվականին ծիրանենու ալգիները հանրապետությունում զբաղեցնում էին 8200 հեկտար: Դրանցից տարեկան ստացվում է 25—30 հազար տոննա բերք, որը կազմում է պտղատու բույսի տեսակների արտադրության 20—25 տոկոսը: Հեռանկարում ալգ կուլտուրայի ալգիների տարածությունները կհասցվեն 14—15 հազար հեկտարի:

Հայաստանում այժմ հայտնի են ծիրանենու 50 սորտեր, որոնք բոլորն էլ առաջացել են սովորական ծիրանենուց: Տեղական ծիրաններից տարածված են Նախիջևանի, Երևանի, Արարատի, Սաթենի, Խոսրովենի, Կանաչենի, Նուշի, Դեղնանուշ, Կարմրենի, Օրդուբադի, Արագածի, Համբան, Ղեռնդի սորտերը:

Միրանենու ծագման հարցերի պարզաբանման համար, բացի հնագիտական, պատմագրական բնույթի նյութերի հավաքումից և արժեքավորումից, մենք կատարել ենք նաև փորձնական աշխատանքներ: Սովորական ծիրանենու (*Armeniaca vulgaris* Lam.) աշխարհագրական-բուսաբանական տարրեր խմբերի սահմաններում կատարվել են խաչասերումներ: Դրանցից և ազատ փոշոտումից ստացված սերմերը ցանվել են համապատասխան դաշտում: Սերմնաբույսերի ծլումից մինչև նրանց 115 տարեկան հասակը կատարվել են շուրջ 3000 բույսերի բուսաբանական, կենսաբանական և տնտեսական հատկանիշների համապատասխան ուսումնասիրություններ, դիտվել է նրանց փոփոխականության ընթացքը:

Ծագման հարցերի ուսումնասիրության համար հայկական ծիրաններից օգտագործվել են Երևանի, Սաթենի, Կանաչենի, Խոսրովենի, Համբոն, Ղեռնդի, միջինասիականներից՝ Ախրորի, Արզամի, Իսֆահրակ, Սուպխանի, Կեչազար, Եվրոպականներից՝ Կրասնաշչոկի, Լուիզե, Վենգերսկի, Օվերնսկի սորտերը: Ազատ փոշոտումից ստացված սերմերը վերցվել են մեկուսացված օջախներից: Այսինքն, խաչածե փոշոտման հնարավորությունը բացառելու նպատակով դրանք ընտրվել են

այնպիսի վայրերից, որտեղ տվյալ խմբից բացի մյուսներին պատկանող ծիրանենիներ չկան:

Մագման հարցերի պարզաբանման համար կատարված սելեկցիոն-գենետիկական ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ յուրաքանչյուր խմբից ստացված սերունդն իր անհատական զարգացման ընթացքում կրկնում է միայն տվյալ խմբին բնորոշ ժառանգական հատկանիշներ: Այսինքն, հայկական խմբի ցանքերից ստացվել են հայկական, միջինասիականներից՝ միջինասիական, եվրոպականներից՝ եվրոպական խմբերին բոլոր հատկանիշներով նմանվող սերունդ: Սա նշանակում է, որ ծիրանենու յուրաքանչյուր խումբ առաջացել է իր տեղում: Նշենք, որ փորձարկված բոլոր խմբերից ամենից շատ կուլտուրական հատկանիշներ դրսևորել են հայկական ծիրանները: Այդպիսի դեպքերի կապակցությամբ կամարկը [2, էջ 10—11] ասում է. «Այն սկզբնական էակները, որոնք առաջացել են ավելի հեռավոր ժամանակներում, կարողացել են անցնել օրգանական աշխարհի առաջադիմության սանդուղքի բոլոր աստիճանները և հասնել հորինվածքի այն ամենաբարձր աստիճանին, որի վրա նրանք գտնվում են այժմ»: Ապացույցը մյուս խմբերի համեմատությամբ հայկական ծիրանենիների ծառերի, տերևների, պտուղների արտակարգ խոշորությունն է, գեղեցկությունը, արտադրանքի բարձրորակ հատկանիշները:

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ դրանք ավելի հնագույն ծագում ունեն: Այսինքն, Հայաստանը ծիրանենու ամենահնագույն օջախներից մեկն է կամ նրա իսկական հայրենիքը:

Э. С. МОРИКЯН

К ВОПРОСУ О РОДИНЕ АБРИКОСА

Резюме

О родине абрикоса в литературе существуют два мнения. По мнению одних родиной абрикоса является Армения, другие же считают Китай и Среднюю Азию. Последние за основу принимают то, что за 2000 лет до н. э. абрикос упоминается в китайской литературе. Указывают также на дикие формы абрикоса, которые сохранились там до сих пор. Исследования же последних десятилетий подтверждают первое мнение.

При археологических раскопках Гарни и Шенгавит выявлены семена абрикоса, имеющие 6000-летнюю давность, а в Аштаракском районе был выявлен дикий абрикос. В 1968—1986 гг.

экспериментально изучены вопросы происхождения. Были использованы армянские, среднеазиатские, европейские экогруппы абрикоса. Изучение ботанических, биологических и хозяйственных особенностей гибридов абрикоса показало, что при внутригрупповой гибридизации были получены поколения характерные для данной группы. Это свидетельствует о том, что Армения, Средняя Азия и Европа являются отдельными очагами возделывания абрикоса.

Гибридное поколение, полученное из армянских абрикосов по степени эволюции стоит выше, чем полученные из среднеазиатской и европейской групп. По всей вероятности, те сорта, которые наделены более культурными свойствами, имеют давнее происхождение. Следовательно, Армения является древнейшим очагом или родиной абрикоса.

Գ Լ Կ Ը Ն Ո Ւ Ր Զ Ո Ւ Ն

- 1 *Plinius*. Naturalis historie, Lip, 1892.
- 2 *Ламарк Ж. Б.* Философия зоологии. Избранные произведения, т. 2, М., 1959.
- 3 Աբրահմ Դանդ, Հայ բուսակ., Վենետիկ, 1895.
- 4 *Decondol A.* Origine de plant, Paris, 1855.
- 5 *Костина К. Ф.* Абрикос, М.—Л., 1935.
- 6 *Жуковский П. М.* Культурные растения и их сородичи, Л., 1954.
- 7 *Аракелян Б. Н.* Гарин, Ереван, 1954.
- 8 Ագաբանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիզ, 1914.
- 9 Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968.
- 10 Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979.
- 11 Մխիթար Գոշ, Առակներ, Երևան, 1951.
- 12 Բյիսանյան Բ., Երբան, Արմանու, Արմենիական, Գրական թերթ, № 17, 22 ապրիլի, 1983.
- 13 *Turnefort J.* Rei herbarie, Paris, 1700.
- 14 *Linne C.* Species plantarum, Paris, 1753.